

Slovo úvodem

„Psát o Jeruzalémě bylo vyčerpávající – vždyť na každém slově záleží,“ povzdychl si historik Simon Sebag Montefiore. Součástí tohoto náročného úkolu je i otázka, jaká slova volit. Na jedné jediné zastávce městské hromadné dopravy hlásič oznamuje, že cestující dorazil k hebrejské Šekemské bráně, arabské bráně Sloupu a anglické Damašské bráně. Volba pojmenování vypovídá stejně silně o místě i mluvčím.

Přidělování jmen, popsané v biblické knize Genesis, je samozřejmě vrcholem moci. Většina zde zvolených pojmenování se až na několik výjimek drží obvyklého západního úzu. Když o jeruzalémské akropoli mluvím ze židovského hlediska, užívám překlad Chrámová hora, a když z hlediska muslimů, nazývám ji Vznešenou svatyní; v přímých citátech se ovšem mohou objevit arabské názvy Haram aš-Šaríf či al-Aksá. Hrob, který tradice přisuzuje Ježíšovi, se podle východních křesťanů nachází v kostele Vzkříšení, avšak já užívám název Boží hrob. Také transkripce arabských a hebrejských vlastních jmen uvádím v nejtypičtější moderní podobě: korán (ne Qurán), Benjamin (ne Binjamin).

Ve městě vypjaté politické ostrážitosti je nutné pečlivě dbát i na velká písmena. Západní zeď uvádím s velkým písmenem v židovském kontextu po roce 1967, jinak s malým. Řídím se též mezinárodní konvencí a píšu s velkým písmenem Východní Jeruzalém jakožto jméno sektoru okupovaného dříve Jordánskem a dnes Izraelem, přestože Izrael již hranici z roku 1948 mezi východním a západním sektorem neuznává.

Termíny „bible“ a „biblický“ mohou podle kontextu označovat hebrejský i křesťanský text (a oba se samozřejmě vyskytují v mnoha různých verzích).

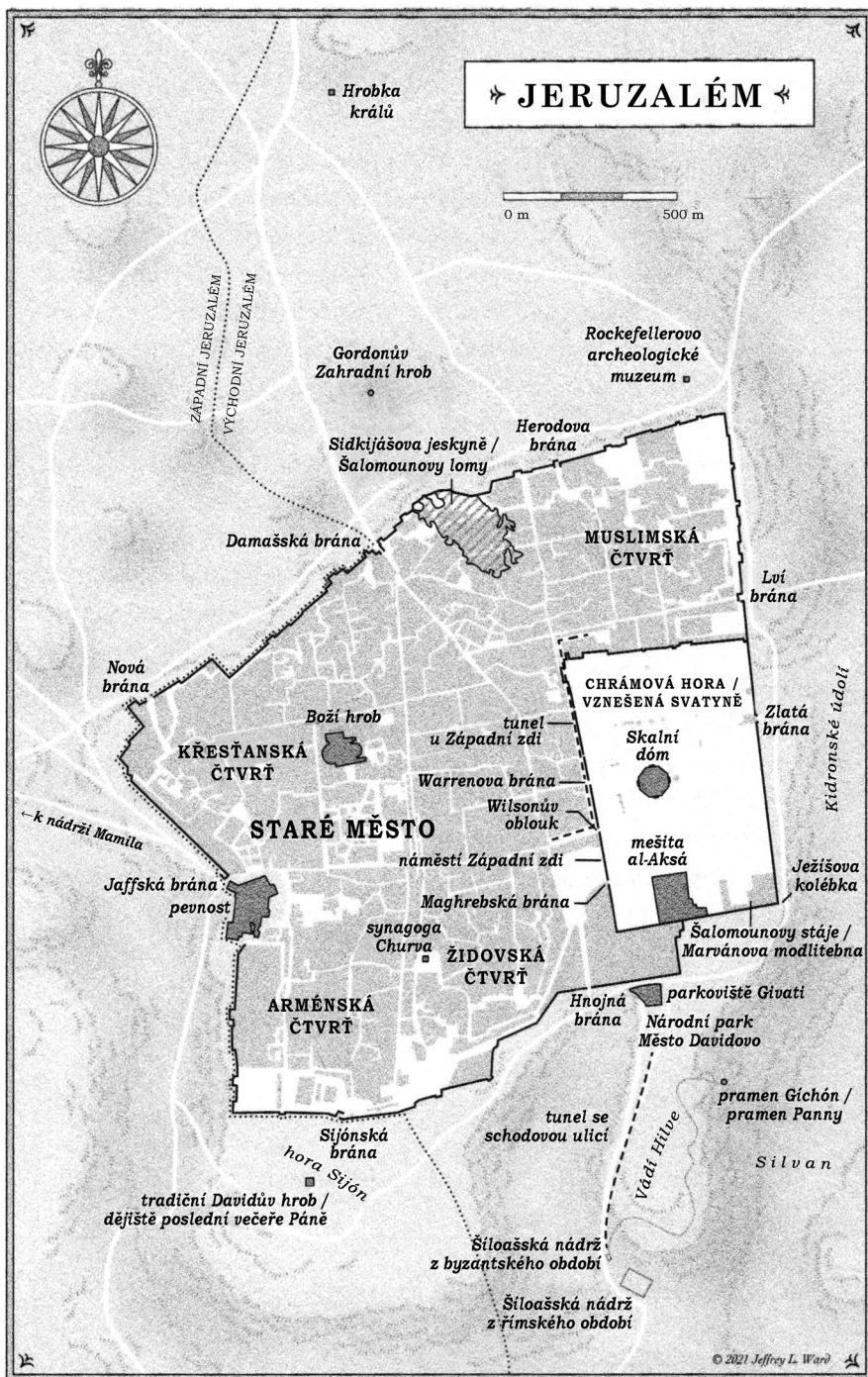
Tato kniha sleduje příběhy archeologů činných v Jeruzalémě a většinu postav proto tvoří křesťané a Židé. V tom se (jak alespoň doufám) neodrážejí žádné osobní předsudky, nýbrž strohý fakt, že palestinští Arabové – z důvodů, které si objasníme – v porovnání s Evropany, Američany a židovskými Izraelci prováděli za posledních sto padesát let vykopávky jen vzácně. To nijak nesnižuje úlohu Arabů – a v menší míře Židů – při manuálních výkopech a též při protestech proti vykopávkám považovaným za neuctivé, šovinistické či přímo svatokrádežné.

Konečně pak existuje mnoho jmen i pro samo město a v každém se odráží

jiná doba či kultura. Z pohledu starověkých Kanaánců a Egyptanů se jednalo o Uršalim, čímž se možná mínilo město Šalemovo, kanaánského boha soumraku. Z pohledu starověkých Judejců se jednalo o Jerušalajem, Jerušalajim, Jebús či Město Davidovo; židovská bible uvádí pojmenování města ve více než sedmdesáti variantách. Z pohledu starověkých Řeků a Římanů šlo o město Jerúsál či Hierosolyma.

Po římském drancování ve 2. století n. l. císař Hadrián sloučil vlastní rodové jméno s odkazem na římského boha Jupitera Kapitolského a přebudované město nazval Aelia Capitolina. Byzantinci to zkrátili na Aelia, zatímco středověcí křesťané obnovili starší název a ten se nakonec začal přepisovat „Jeruzalém“. První muslimové používali názvy Ilja a Bejt al-Makdis čili „Svatý dům“ a později al-Kuds, „Svaté místo“; Arabové takto označují město dodnes.

I v tomto bodě se držím západního úzu a používám označení Jeruzalém.

Předmluva

Zřím naráz minulost, současnost i budoucnost.

– William Blake

Jeruzalém, svaté město tří náboženství, uctívané více než polovinou lidstva na zeměkouli, vyvolává působivé představy nebes. Podle křesťanů se odtud Ježíš vznesl do nebes a mnozí věří, že ho v tom následovala jeho matka Marie. Podle dvou miliard muslimů odtud přes sedmero nebes vystoupal Muhammad při mystické noční cestě. Židovský folklor sem umisťuje žebřík plný andělů, který se v Jákobově snu pozvedl k nebi. A podle mnoha tradic se z oblaků nad tímto městem na konci všeho času snese Boží soud.

„Jeruzalém je branou do nebes, v tom se shodují všechny národy světa,“ napsal ve 12. století ve Španělsku židovský básník a učenec Juda ha-Levi. O století později muslimský autor Burhán al-Dín al-Fazárí zaznamenal, že „na Jeruzalém se noc co noc snášejí andělé“.

Zároveň v sobě však Svaté město přechovává utajenou podzemní duši. Pod terénem se prostírá labyrint trojrozměrné časové schránky, jež zaznamenává pět tisíc let rušného blahobytu, brutálního válčení a pozoruhodného náboženského novátorství, jež proměnilo běh lidských dějin. Jeden současný izraelský básník přirovnal Jeruzalém k pozemské Atlantidě, v níž je vše „ponořené a pohroužené“.

Ten postřeh je stejnou měrou básnický i geologický. Pro krajinu kolem Jeruzaléma je určující voda a kámen. V éře dinosaurů byl celý Blízký východ pokryt mělkým mořem. Když pak mořské organismy, které vodstvo obývaly, zahynuly a usadily se na dně, jejich hmota nakonec ztuhla ve vápenec. Každý kvádr proslulého jeruzalémského stavebního materiálu je vlastně zatvrdlým hřbitovem.

Čtyřicet milionů let překrývání a vyzvedávání ve spojení s vytrvalým čárkem vody proudícím po svazích a prosakujícím do podzemí vytvořilo na povrchu hrbolaté kopce Judeje a vespod spleť svět škvír, zlomů a slují. Jedna tato říčka nakonec vyrazila z úbočí strmého kamenitého hřebene a utvořila tajuplně pulzující, avšak spolehlivý pramen. Tento vodní zdroj

sem přitahoval usedlíky už od dob, kdy sousední Egypťané a Mezopotámci někdy před pěti tisíci lety stavěli první města a zapisovali první příběhy.

Dalším lákadlem byl místní kámen s jeho takřka magickými vlastnostmi: ačkoli je při vytěžení měkký, na vzduchu ztuhne a v šikmých paprscích končícího dne získává medový odstín. Kromě lomů místní obyvatelé vykopávali též podzemní chodby k odvádění vody a odpadu. Současně s tím, jak se město nad povrchem zvedalo, též hloubilo terén, zapouštělo do něj nádrže, kladlo základy a vykopávalo hroby.

Nadzemní Jeruzalém během tisíciletí vzkvétal a zmíral a jeho hradby se s kolísáním osudu rozšiřovaly, zmenšovaly i úplně mizely. Podzemní teritorium se však zcela neúprosně rozpínalo. Zemětřesení či vpád útočníků mohly k podzemním břehům zničenonic svrhnout celé čtvrti, ale hlavní nárůst pocházel ze všedního městského počínání: přízemí zaplněné odpadky se měnilo v suterén, někdejší vodní nádrž začala sloužit jako septik.

„Jeruzalém se,“ jak napsal britský autor Colin Thubron, „pozvedá na masakru vlastních staletí, na množství vrstev zkázy a každodenního odpadu. Epochu po epoše se toto město rozrůstá i pohřbívá.“

Stejně jako se ze schránek mořských organismů tvořil vápenec, také sled lidských pokolení utvářel nové vrstvy. Na rozdíl od nedalekého starověkého Jericha však Jeruzalém nepatří mezi opuštěná města, jakými je Blízký východ poset: sídla, jež za sebou zanechala návrší připomínající vrstvené dorty, na kterých je staré úhledně srovnáno pod novým. Neustálá lidská činnost zde stopy minulosti promísila, takže se římský sloup dočkal využití v byzantském kostele a kvádry otesané židovskými kameníky přede dvěma tisíci lety mohou zdobit středověkou mešitu. Jeruzalém je starobylá skládačka, která se uspořádává stále jinak a nově – stejně jako náboženství, která zde vyrašila.

Nedostatek dřeva na holých svazích utvářel i rozrůstající se podzemí. Architekti, kteří neměli po ruce laciné pevné trámoví, se záhy naučili překlenout i značné vzdálenosti pomocí kamenných kleneb a kupolí. „Nejhomolovitější město na světě,“ prohlásil cestující reportér Mark Twain, když se tu roku 1867 ocitl s jednou z historicky prvních skupin amerických turistů. „Vypadá, jako by bylo od středu až po obvod zastřešeno obrácenými šálky.“

Podstatná část města proto spočinula na opoře neviditelných oblouků. „Staré indické přísloví říká, že oblouk nikdy nespí,“ podotkl britský archeolog Charles Warren, jenž tu zahájil vykopávky v roce Twainovy návštěvy. „A jelikož je Jeruzalém soustavou oblouků (neboť každý dům tu je vystavěn z klenutých místností), lze tvrdit, že Svaté město nikdy nespí.“

Jeruzalém sedí stále vratčeji na posloupnosti trosek, budovaných oblouk po oblouku, nořících se do kalu a současně se zvolna vršících k nebi.

Už sto šedesát let – od té chvíle, kdy jeden francouzský průzkumník násilím pronikl do starověké židovské hrobky – podněcuje toto podzemní království k nepokojům, hrozí zažehnutím regionální války a udržuje celý svět v napětí.

Stačilo málo a dobrodruzi pátrající po arše úmluvy mohli roku 1911 uvrhnout do chaosu dvě velké říše. O šedesát let později zcela shodný důvod otřásl Blízkým východem. Když pak jeruzalémský primátor v roce 1996 zpřístupnil nový východ z tunelu podél Západní zdi, přišlo o život přes dvě stě lidí. Pět let nato způsobil zarputilý spor o vládu nad jeruzalémským podzemním teritoriem zhroutil mírových rozhovorů mezi Palestinci a Izraelci.

Slovy amerického historika Jamese Carrola, Jeruzalém „rozštěpuje v lidském srdci žár, prudkou horečku fanatismu a upřímné víry, jež jsou zapsány do DNA západní civilizace“. Bádání, jež už více než jedno a půl století probíhá pod jeho ulicemi, sehrálo klíčovou roli ve zrodu současného konfliktního města.

Tato kniha zachycuje honbu za minulostí Svatého města, provozovanou zvláštní pestrá směsicí lovců pokladů, učených duchovních, náboženských extremistů i světských archeologů. Hledali přitom mnohé: archu úmluvy, palác krále Davida i poklad krále Šalomouna, ale též všední starověké pozůstatky, jež by něco prozradily o tehdejších každodenním životě. Svou činností napomohli rozmachu sionismu, zrodu Státu Izrael a podrytí snah o zajištění míru mezi dvěma znesvářenými národy. Vykopávky hledající minulost neustále mění i jeruzalémskou budoucnost.

Přestože však touha po vykopávkách podnítila násilí a boje, možná též paradoxně nabídne i způsob, jak rozptýlit to zaryté kmenové zášti, jež už tak dlouho brání pozemskému městu v nadějích na nebeskou harmonii.

Twain a Warren náleželi k předvoji poutníků nového typu v nejstarším turistickém městě na světě. Jeruzalém sice leží mimo významné obchodní cesty a postrádá úrodné zázemí, nicméně odedávna vítá zbožné věřící, dychtící pomodlit se v tisícovkách místních svatyní a hrobek, kteří potřebují nasýtit, ubytovat a koupit si něco na památku. Hlavním zdrojem obživy v Jeruzalémě byla a je víra.

V té době, kdy místními ulicemi za zvuku lyr, kastanět, činelů a bubínků tančící král údajně dopravil pozlacenou archu s desaterem příkázání, už město existovalo tisíc let. Podle biblického vyprávění Davidův smělý čin poskytl hlavní cenu pro Chrám – později rozbořený, obnovený a podruhé rozbořený –, jenž korunoval městskou akropoli a lákal prosebníky zdaleka i z blízka.

Zhruba dvanáct století poté římská císařovna Helena vyhlásila, že nalezla skalisko, na němž byl ukřižován Ježíš, kříž, na němž Spasitel visel, a hrob, do něhož byl uložen. Těmito objevy – učiněnými půl kilometru od Chrámové hory – se příslušná lokalita proměnila v nejsvětější místo křesťanstva. Skoro čtyři sta let nato muslimský chalífa nařídil vybudovat na jiném skalisku – tentokrát na rozbořené městské akropoli – jiný skvostný chrám, aby tak vyznačil místo, odkud se údajně vznesl k nebi prorok Muhammad. A své kouzlo prokázala i pouhá vzpomínka na svaté místo; Židé do města odedávna přicházejí naříkat nad zaniklým Chrámem, který kdysi stával na témže svatém prostranství.

Poutníci směřující do Jeruzaléma přicházeli ze všech koutů světa a přinášeli si s sebou rozmanité jazyky a tradice, nicméně až do 19. století takřka všichni sledovali stejný cíl: pomodlit se na místě považovaném za živoucí spojnici s Bohem. Západní návštěvníci jako Twain a Warren byli jiní. Jejich cílem už nebyla modlitba, nýbrž nalezení zaslého Jeruzaléma – a tato jejich uctivá pouť měla pronikavě a mnohdy i násilně poznamenat budoucnost města.

Očarování schopností Jeruzaléma „roznítit v lidském srdci žár“ snadno zapomínáme, že Západ na toto pozemské město na více než pět set let takřka zapomněl. Tento stav započal poté, co arabští válečníci v roce 1291 vyhnali z Jeruzalémského království poslední evropské křižáky – pestrou směsicí feudálních rytířů, dobrodruhů a zbožných křesťanských poutníků – a ukončili tím takřka dvě stě let jejich nadvlády ve Svaté zemi.

Od té chvíle se dlouhá pouť na východ, nutně náročná a drahá, stala též nebezpečnější. Politické zvraty a vzpomínky Arabů na brutalitu křižáků způsobovaly, že vyjma několika mnichů a dobrodruhů byli západoevropští křesťané v Jeruzalémě vzácností. Středověcí kartografové ho sice nadále umisťovali do středu světa, avšak v Evropě začalo skutečné hmotné město ustupovat ve prospěch metafory lidské touhy po splnutí nebe a země.

Koncem roku 1516 osmanské pušky a děla triumfovaly nad šavlemi a kopími arabské kavalerie a Jeruzalém se včlenil do rychle se rozpínajícího impéria, jemuž z Istanbulu vládli turecky mluvící muslimové. Necelý rok nato

vedl katolický mnich ve vzdáleném německém městě do chodu události, jež vyústily v protestantskou reformaci.

Vítězství Osmanů i Lutherova vzpoura proti katolické církvi podstatně přispěly k tomu, že se Jeruzalém pro západní smýšlení měnil z města v pouhý symbol. Osmané strávili následující století bojem s katolickým Španělskem a jeho spojenci o nadvládu nad Středozemním mořem, což přerušilo poutní trasy. A mezi protestanty, jejichž počet neustále rostl, vyšly náboženské pouti (stejně jako ostatky a odpustky) rychle z módy.

„Vyhlasme na Sijónu slovo Boží,“ prohlásil anglický puritán William Bradford, když roku 1620 vystupoval z lodi *Mayflower*. Nepřistál však v Palestině, nýbrž na severoamerickém pobřeží. „Jeruzalém byl, Nová Anglie jest,“ vyjádřil to výstižně reverend Samuel Wakeman v roce 1685. Namísto dobývání Starého světa protestanti usilovali o zbudování Nového Jeruzaléma v Novém světě. Na severoamerických mapách bujně rašila místa nazvaná Zion, Mount Zion či Jerusalem.

Slovy historika: „Puritáni neměli důvod navštěvovat Svatou zemi; vzali si Palestinu s sebou.“

Týž nedostatek zápalu pro reálně stojící osmanské město vládl mezi evropskými Židy. Talmud sice židovský lid vyzýval, ať nezapomíná na Jeruzalém, avšak až do 19. století sem přijížděl málokdo, natož aby se tu chtěl usadit. Když křesťanští panovníci Ferdinand a Isabela v roce 1492 vyhnali Židy ze Španělska, přestěhovalo se jich do kypícího Říma či Istanbulu daleko víc než do odlehlého Svatého města. Dokonce i menší Safed na sever od Jeruzaléma přilákal více židovských učenců než Jeruzalém.

Západní okouzlení Jeruzalémem procitlo až v roce 1831, když pokrokový režim v Egyptě nakrátko dobyl Jeruzalém z osmanských rukou. Noví vládcové rozvolnili omezení platná pro nemuslimy a zvali k návštěvě zahraniční Židy a křesťany včetně protestantských misionářů. Britská vláda z obav ze sílícího ruského vlivu v regionu tohoto uvolnění využila a roku 1838 v Jeruzalémě jmenovala prvního konzula cizí mocnosti. Téhož roku do města z Nové Anglie dorazil teolog a filolog Edward Robinson. „Poslušen pobídky shůry“ se snažil skloubit Písmo s vědou a často je označován za zakladatele biblické archeologie.

Robinsonovým novátorským cílem bylo zmapovat biblický Jeruzalém, přičemž mu Písmo svaté mělo sloužit za průvodce a dalekohled s kompasem za průzkumnické nástroje. Brodil se podzemními tunely a zkoumal vyčnívající kameny podél místa, jež Židé označovali za Chrámovou horu a muslimové

za Vznešenou svatyni. „Nepochybně tu nacházíme pozůstatky židovského starověku, sestávající z podstatné části západní zdi starověkého chrámového okrsku,“ napsal.

Jeho domněnky roznítily fantazii dalších západních návštěvníků. Robinsonův pobyt se časově kryl s obdobím evangelického oživení ve Velké Británii, Kanadě a USA, označovaným za „druhé velké probuzení“ a vedeným vírou, že se Ježíš záhy navrátí. Miliony křesťanů strhlo zbožné zanícení, jež v Jeruzalémě spatřovalo hlavní dějiště nadcházejícího dramatu konce světa; mnozí přitom věřili, že spouštěčem bude stěhování Židů na biblické území.

Z pohledu těchto protestantských evangelikálů byli Židé nutnými nástroji vykoupení. Tento názor se přitom neodlučně pojil se zarytým antisemitismem: ihned po návratu do dávné vlasti Židé odvrhnou své zastaralé a scestné představy, přijmou Ježíše za Spasitele a uvedou do chodu kola posledního soudu. Sedmý hrabě ze Shaftesbury a přední britský evangelikál Anthony Ashley Cooper podle výkladu Barbary Tuchmanové nepovažoval Židy „za národ, nýbrž za hromadný blud“ čekající na nápravu. V červenci 1840 napsal, že se „vše zdá zralé pro jejich návrat do Palestiny“.

Čtvrt roku nato britské loďstvo ostřelovalo středomořské pobřeží a vyhnalo Egypťany z oblasti. Osmanský sultán následně Evropanům povolil otevřít v Jeruzalémě konzuláty podporující silící proud návštěvníků a poutníků z těchto zemí. Rusko, Velká Británie a Prusko v témže období pohltily množství afrických a asijských národů a teritorií. Osmanská území představovala nejvýše ceněnou koloniální trofej 19. století – a v jejich středu ležel Jeruzalém.

Současně s tímto náboženským a politickým vývojem Evropu a Severní Ameriku zachvacovaly radikální vědecké názory. Téhož měsíce, kdy Egypťané dobyli Jeruzalém, se mladý přírodovědec Charles Darwin vypravil na palubě *HMS Beagle* na cestu kolem světa. S sebou si vzal první svazek spisu britského geologa Charlese Lyella, zpochybňujícího biblické tvrzení, že svět je starý šest tisíc let a Noemova potopa pokryla celou planetu. Na základě své lodní výpravy Darwin zformuloval teorii biologické evoluce, jež byla s biblickým líčením počátků lidstva neslučitelná.

Nahlodávat dlouho nezpochybňovaná mínění začal též nový vědecký obor: archeologie. Při vykopávkách na Blízkém východě byly odhaleny starověké civilizace, u nichž se zdálo, že předcházejí biblickým patriarchům, a podařilo se rozluštit a přeložit hliněné tabulky se známými příběhy, například o potopě světa. To vše vybízelo ke kacírskému dojmu, že autoři bible opisovali ze

starších pramenů. Zbožní a konzervativní učenci, jako byl Robinson, však hodlali vědeckých nástrojů využít k potírání náboženské skepse amerických a evropských akademiků, která se rychle šířila i u laické veřejnosti.

V polovině 19. století křesťanský misionář ze státu Virginia slyšel „jeruzalémské obyvatele vyprávět o podivuhodných podzemních průchodech, štolách a síních“. Jakýsi osmanský úředník mu vysvětlil, že „starověký Jeruzalém byl zbudován několik vrstev pod povrchem nynějšího města a bylo by zajímavé probádat skvostné podzemní pozůstatky krásných paláců krále Davida, Šalomouna a různých dalších panovníků dřívějších dob – jen kdyby si k nim bylo možné zjednat přístup“.

Nález těchto pozůstatků by se ovšem neomezoval na potvrzení biblických zpráv a zadržení náporu pochybností o bibli; objevitel by si díky nim též mohl zajistit bohatství a slávu. Ze starobylých textů a neumlkajících legend vyplývalo, že se v hlubinách Jeruzaléma nadále skrývají hromady zlata, stříbra a drahých kamenů – včetně archy úmluvy a dalších proslulých předmětů. Tyto dva navzájem provázané sny o duchovně významných objevech, jež současně přinesou hmotné bohatství, živí jeruzalémské vykopávky až do 21. století.

První oficiální archeologická výprava dorazila do Jeruzaléma až na podzim 1863, několik měsíců po Robinsonově smrti. Vykopávky vedené bývalým důstojníkem francouzského dělostřelectva, senátorem a věřícím katolíkem vyvolaly celosvětovou senzaci a mezinárodní skandál. Jeho vzor následovali Britové, Němci, Rusové i Američané. Rozeběhl se závod o odkrytí biblického Jeruzaléma; Svaté město se z pietní metafory proměnilo ve fascinující cíl, jenž slibuje dobrodružství duchovní i pozemské.

„Žádné místo netoužím spatřit tolik jako Jeruzalém,“ sdělil Lincoln své ženě rok poté, co ve městě proběhly první vykopávky, a jen několik okamžiků předtím, než ho na Velký pátek 1865 smrtelně ranil výstřel atentátníka.

První pohled na město, který by Lincoln při vytoužené cestě zažil, často srazil na kolena i cyniky a skeptiky. „Vskutku to byl Jeruzalém,“ líčil irský spisovatel Eliot Warburton v 19. století okamžik, kdy poprvé uviděl vzdálené kupole a věže. „A i kdyby před námi Svaté město stálo v nejskvostnějších dnech krásy a slávy, nemohlo by vyvolat hlubší pohnutí a nemohli bychom na ně zírat uchváceněji či s prudším zájmem.“

Za branou však návštěvníky přivítalo bludiště spleť uliček, strmých

schodišť a hrbolaté dlažby, na níž se pach česneku a koření mísil s ostrým zápachem zvířecích i lidských exkrementů – a to vše obepínaly hradby vytyčující plochu odpovídající pouhé čtvrtině newyorského Central Parku. Jeruzalém byl v podstatě středověké arabské město; k sídlu židovských proroků a k palácům, jak je líčil výklad v nedělní škole, měl daleko.

Po nadšené extázi tak nevyhnutelně následovalo zklamání či přímo zhnušení. „Jak je to celé falešné!“ zvolal při své návštěvě v roce 1850 francouzský romanopisec Gustave Flaubert. „Jak primitivně pomalované, jak lacině vyhlížející, jak nablýskané, připravené k využívání, k propagandě a k nabízení zboží! Svaté město tří náboženství zahnívá nudou, skleslostí a zanedbaností.“

Šedm let nato zklamany Herman Melville shledal, že „celé to město je šedé a hledí na tebe jak studené šedé oko chladného starce“. Deset let poté popsal Mark Twain pocit hraničící s pohrdáním, když svůj dojem shrnul slovy: „Cáry, chudoba a špína.“ „Jeruzalém je truchlivý, úporný a bez života.“ Ač ve své době patřil k nejprogresivněji smýšlejícím Američanům, obyvatelstvo Svaté země odsoudil coby „tupé, zpustlé, pověřivé, špinavé, zavšivené, zlodějské pobudy“ a pamětihodně dodal: „Kristus tu byl jedinkrát a nikdy víc.“

V těchto tvrdých soudech z per bystrých autorů se odráží cosi podstatnějšího než jen odpor k prašnému městu, v němž nefunguje kanalizace, publiční osvětlení ani noční život. Neodpustitelný hřích Jeruzaléma spočíval v tom, že nedokázal plnit přidělenou bájnou roli svatého sídla moudrých králů, asketických proroků a kněží v dlouhých rouchách věnujících se zvířecím obětem. Rozhodně nepůsobil dojmem vhodného dějiště Spasitelova druhého příchodu či posledního soudu.

V cestovním průvodci z roku 1876 se německý nakladatel Karl Baedeker pokusil turisty na toto nevyhnutelné zklamání připravit. „Zprvu se zdá, že ze starověkého města hor Sijón a Mórija, z proslulé metropole židovské říše nezbylo mnoho; a vskutku z něj v úzkých, křivolakých, špatně vydlážděných a špinavých uličkách novodobého města objevíme pramálo.“

Zvláštním důsledkem tohoto mínění bylo, že se skutečné město jevilo jako překážka náboženské inspirace, a ne jako její zdroj. Zatímco dřívější tradiční poutníci se obraceli k živoucímu městu, plnému starobylých svatostánků, noví evropští a američtí příchozí se zajímali hlavně o věci již mrtvé a pohřbené. Pohled, který se nabízel na povrchu, Melvilla odpuzoval, lákaly ho však „vrstvy měst pohřbených pod nynějším Jeruzalémem“. Baedeker objasňoval, že „jedině trpělivé pronikání pod moderní příkrov odpadků

a prohnílosti, jež obestírají svatá místa“, cestovatelům umožní dospět ke „starověkému Jeruzalému“.

Cílem typického evropského turisty koneckonců nebylo navštívit reálné osmanské sídlo, arabsky zvané al-Kuds čili „Svaté“, nýbrž (slovy historika Isama Nasara) nalézt „nadčasové místo, na němž se vzdor uplynulým staletím nadále odehrávají události biblické minulosti“ – „jako by cesta do tohoto města byla cestou do minulosti“. Vše na povrchu proto bylo možné zahrhnout coby padělek a dlouhodobé obyvatele města – muslimy, křesťany i Židy – smést stranou coby moderní vetřelce.

Twain si pro matku nechal do bible hebrejským písmem vepsat slovo „Jeruzalém“, avšak nikdy se sem už nevrátil. Současné město nestálo za druhou návštěvu, zatímco město Písma je věčné. Pokud – jak psal Baedeker – není možné „proslulou metropoli židovské říše“ nalézt ve „špinavých uličkách moderního města“, pak ji možná lze nalézt pod nimi.